

УДК (UDC) 94 (477+44) (092) Грушевський
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).610](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).610)

MYKHAILO HRUSHEVSKY IN THE WORKS OF HIS FRENCH COLLEAGUES: PROBLEMS OF RECEPTION

*Vitalii Telvak*¹, *Viktorija Telvak*²

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)

¹ e-mail: telvak1@yahoo.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

² e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to find out the peculiarities of the reception of the scientific and socio-political activity of M. Hrushevsky in the environment of French intellectuals of the first third of the 20th century.

The scientific novelty of the study is in the first special attempt at a comprehensive reconstruction of French Hrushevskiyi Study of the first third of the 20th century.

Conclusions. The processed information allows concluding about the mosaic nature of Hrushevskiyi Studies reception in French intellectual culture of his time. Such specificity is particularly noticeable in comparison with systemic Polish, German or Czech scholars addressing M. Hrushevsky's creative heritage. It happened, apparently, due to the initial stage of that time French Ukrainian Studies development, which, overcoming existing for a long time imperial Slavic stereotypes, only tried to form a notion of the disciplinary autonomy of Ukrainian language, literature, and, later, historical science. The eloquent testimony of that was the fact that during the studied period among the reviewers of M. Hrushevsky's texts, there was not any historian *Sensu Stricto*. And the above-mentioned French philologists and linguists focused their attention not so much on the professional aspects of the scholar's historiographical discourse, but on the national and cultural significance of his multifaceted work.

Thanks to the works and periodicals of M. Hrushevsky, while discovering the previously unknown Eastern Slavic nation, his French colleagues constructed the image of a scholar as an awakener for his compatriots and a tireless popularizer of Ukrainian cultural heritage among the Western European intelligentsia. In general, the analyzed French Hrushevsky Study became an important component of the Ukrainian-French intellectual dialogue of the late 19th – the first third of the 20th century.

Keywords: M. Hrushevsky, French Slavic Studies, reception, A. Mazon, the first third of the 20th century

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У КОЛІ ФРАНЦУЗЬКИХ КОЛЕГ: ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІЇ

Віталій Тельвак¹, Вікторія Тельвак²

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
(Дрогобич, Україна)

¹ e-mail: telvak1@yahoo.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

² e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – з'ясувати особливості рецепції наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського у середовищі французьких інтелектуалів першої третини ХХ ст.

Наукова новизна дослідження полягає у першій спеціальній спробі комплексної реконструкції французької грушевськіани першої третини ХХ ст.

Висновки. Опрацьований матеріал підводить до висновку про мозаїчність грушевськознавчої рецепції у французькій інтелектуальній культурі його доби. Така специфіка є особливо помітною у порівнянні з системними польськими, німецькими чи чеськими зверненнями до творчої спадщини М. Грушевського. Її причиною вочевидь був зародковий стан тогочасного французького українознавства, що долаючи усталені протягом тривалого періоду імперські славістичні стереотипи, лише намагалось формувати уявлення про дисциплінарну самостійність української мови, літератури і, найпізніше, історичної науки. Промовистим свідченням цього є те, що у досліджуваний період серед оглядачів текстів М. Грушевського не було жодного історика *sensu stricto*. А згадувані вище французькі філологи та мовознавці фокусувалися не стільки на фахових аспектах історіографічного дискурсу вченого, скільки на національно-культурній значущості його різнопланової праці.

Завдячуючи творам і періодичним виданням М. Грушевського у відкритті неznаної раніше східнослов'янської нації, його французькі колеги конструювали образ вченого як будителя для власних співвітчизників і невтомного популяризатора української культурної спадщини серед західноєвропейської інтелігенції. Загалом же, проаналізована французька грушевськіана стала важливою складовою українсько-французького інтелектуального діалогу кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Ключові слова: М. Грушевський, французька славістика, рецепція, А. Мазон, перша третина ХХ ст.

Рецептивний напрямок сучасних грушевськознавчих студій набуває дедалі більшої популярності серед дослідників, свідченням чого є його впевнений вихід поза межі суто українського історіографічного дискурсу¹. Йдеться про те, що заохочені відкриттям чималої кількості оціночних рефлексій, якими співвітчизники автора «Історії України-Руси» відреагували на його різнопланові ініціативи, грушевськознавці спробували підважити черговий історіографічний стереотип рецептивного плану. Його осердям було переконання, що М. Грушевський нібито творив винятково «для домашнього вжитку» і це мало наслідком тотальну байдужість західних інтелектуалів до історіографічних пропозицій українського колеги. Вже перші спроби верифікації цього твердження

¹ Тельвак В. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4-16.

показали чималу зацікавленість у колах тогочасних істориків і публіцистів ідеями й текстами М. Грушевського². Відтак постали спеціальні студії над російською³, польською⁴, німецькою⁵, чеською⁶ та румунською⁷ грушевськіаною.

Продовжуючи цю важливу для рецептивної історіографії працю, нижче звернемо увагу на феномен французької грушевськіани. На відміну від щойно згаданих східно- та західноєвропейських традицій інтерпретації спадщини автора «Історії України-Руси», французька славістика перебувала під більш значними впливами російських вчених, а її представники тривалий час не визнавали дисциплінарної самостійності україністики, вважаючи її регіональною складовою культурної спадщини домінуючих на наших теренах націй. Цим, почасти, пояснюється порівняна скромність віднайдених джерел до реконструкції взаємин М. Грушевського з його французькими колегами. Згадана обставина також спричинила зміщення акценту у сучасних спробах осмислення французької грушевськіани з національного чинника на мовний і територіальний, що спричиняє деяке «розмивання» рефлексій французьких інтелектуалів у масі українських еміграційних дописів⁸.

З огляду на сказане, **метою нашого дослідження** є з'ясування особливостей рецепції наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського у середовищі французьких інтелектуалів першої третини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби нав'язування М. Грушевським контактів з французькими колегами сягають початку ХХ ст. Вони були частиною його загальної стратегії з популяризації здобутків модерного українства у Західній Європі, що мало стати прологом до налагодження продуктивного міжнародного культурного діалогу. Презентувати ж західним сусідам було що, адже тоді львівський професор уже мав за плечима високо оцінені критикою перші томи «Історії України-Руси» та показний доробок поставленого ним на академічній рейки Наукового товариства імені Шевченка⁹, в якому проекти гуманітарного профілю значною мірою реалізовували вихованці його наукової школи¹⁰.

² *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Київ-Дрогобич: «Вимір», 2008. 494 с.

³ *Тельвак В.* «Ереснарх українського движенья» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Вип. 20. С. 131-154. *Telvak V., Salata O.* Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2021. Вип. 20. С. 32-39.

⁴ *Telvak V., Telvak V.* Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 7. С. 46-53.

⁵ *Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V.* Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*. 2021. R. XX. Nr 2. S. 103-125.

⁶ *Telvak V., Telvak V.* Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*. 2019. Vol. XXV. No. 2. P. 265-286.

⁷ *Telvak V., Ilnytskyi V.* Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului*. 2018. Vol. XXIV. No. 1. P. 53-64.

⁸ *Луняк Є.* Вивчення наукової спадщини Михайла Грушевського у Франції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 103-121.

⁹ *Telvak V., Telvak V.* The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. *Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia)*. *Studia Historiae Scientiarum*. 2022. Vol. 21. P. 423-432.

¹⁰ *Telvak V., Pedych V., Telvak V.* Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. Vol. 20. P. 239-261.

Осмилюючи згадану проблему, вчений у щоденнику занотував: «В сих місяцях я багато передумав над системою замовчування нас і над актуальними потребами популяризованя нашої роботи. Я багато помилився, ставши осторонь і покладаючися, що наша робота сама собі проб'є дорогу. Ні, може не пробити, бо за богато інтересованих contra»¹¹. Реалізуючи таке активістське ставлення до промоції національної культури, а насамперед української версії минулого Східної Європи, М. Грушевський у 1903 р. вирішив видати німецькомовний переклад першого тому своєї «Історії України-Руси», що мав чималий розголос у західноєвропейському історіографічному середовищі¹².

Того ж таки 1903 р. М. Грушевському випала ще одна можливість популяризації власних наукових ідей. Старший приятель ученого відомий український антрополог Федір Вовк, який тривалий час студіював і працював у французькій столиці, запропонував йому власне посередництво у справі запрошення до Російської вищої школи суспільних наук у Парижі (L'École russe des hautes études sociales) прочитати російською мовою курс лекцій з української історії. Ця ідея паризького колеги зацікавила М. Грушевського, насамперед, перспективами популяризації українства. У відповідь львівський професор написав: «Щодо Вашої пропозиції про виклади [...]. Не охочий я до гастролів, але думаю, що інтерес національний трохи в тім єсть, і для нього годиться і по російськи читати. Тож даю Вам повновласть ставити мою кандидатуру, коли Ваша ласка й маєте на те вигляди»¹³.

У короткому часі справа була полагоджена і протягом 19 квітня – 4 травня 1903 р. М. Грушевський прочитав курс «Очерк истории украинского (малорусского) народа», який складався з 18 лекцій, що відповідно до авторської схеми послідовно висвітлювали українське минуле від найдавніших часів до доби національного відродження XIX ст.¹⁴ Власне ця подорож і дала поштовх для налагодження львівським професором контактів із французькими колегами. Актуальність вояжу до Парижу підсилював і той факт, що згадуване вище видання першого тому «Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes» було фактично проігноровано французькою критикою.

Про тогочасні контакти М. Грушевського ми не можемо багато розповісти, а сам він в «Автобіографії» згадував лише «нав'язані деякі зносини в Парижі»¹⁵. Ініціатор же французького вояжу львівського професора Ф. Вовк в одному з листів повідомляв кореспондента, що його колега по Російській вищій школі суспільних наук Поль Буайє «казав мені вчора, що дуже радий буде з Вами стрінутись»¹⁶.

¹¹ Грушевський М.С. Щоденник (1902-1914 рр.): у двох томах. Т. 1 (1902-1907) / Упоряд., вступна стаття, коментарі С. Панькова; науковий редактор І. Гирич. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2021. С. 105.

¹² Telvak V., Yanyshyn B. «Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes» of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Vol. 25. No. 1. P. 71-90.

¹³ Листування Михайла Грушевського. Т. II / Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто, 2001. С. 173.

¹⁴ Див. докл.: Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. *Соборна Україна*. Париж, 1947. № 2. С. 36-37.

¹⁵ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. *Великий Українець: Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського* / Упоряд. і підготов. текстів та фотоматеріалів, комент. та прим. А.П. Демиденка. Київ: Веселка, 1992. С. 232.

¹⁶ Листування Михайла Грушевського. Т. II С. 178.

Авторитетний французький славіст на той час був професором російської мови (від 1902), а згодом адміністратором знаної Школи східних мов у Парижі (1908-37). Знайомство вочевидь виявилось плідним, бо М. Грушевський на довгі роки заприятелював з П. Буайє та його учнями, а серед них найбільше з Андре Мазоном. Звітуючись перед галицькою громадськістю за свій французький візит, львівський професор так змальовував його національно-культурні наслідки кореспонденту «Літературно-наукового вістника»: «Побут проф. Грушевського в Парижі й Лондоні зрештою дав нагоду йому навязати досить цінні – з становища наших національних потреб – зносини. Нпр. професори парижської школи живих східних мов (Ecole des langues orientales vivantes – до них зачисляють ся тут і славянські) заявили охоту при викладах російської мови присвятити один семестер також українській мові. Заповіджено й виданне короткої граматики української мови по французьки»¹⁷.

Поряд із налагодженням важливих особистих взаємин, перша подорож М. Грушевського до Парижу дала йому сподівання на популяризацію власних історіографічних ідей французькою мовою. Йдеться про те, що прочитаний лекційний курс, за словами самого вченого, «піднявся один з більших видавців парижських видати своїм коштом на французькій мові: він має вийти ще до кінця року»¹⁸. Тож повернувшись до Львова, вчений, за його словами, відразу «засів з завзяттям» за підготовку тексту «Очерка» з метою видання його російською та французькою мовами. Першим він вирішив реалізувати саме французький проект. З цією метою М. Грушевський надіслав рукопис на переклад Миколі Ге (сину відомого художника Миколи Ге), якому, втім, не вистачило ні фахових знань з історії, ні, зрештою, часу для такої масштабної роботи. Подібна історія трапилася і з іншим перекладачем – В. Гончаровою. У підсумку було втрачено чимало часу і французька версія синтетичного нарису української історії світу тоді так і не побачила.

Втім, видавничі плани М. Грушевського у Парижі зблизили його зі згадуваним вище А. Мазоном. Саме він відтоді став довіреною особою львівського професора у пов'язаних із Францією численних академічних справах, про що сам згадав більше ніж через 20 років, вітаючи українського колегу з 60-тиріччям¹⁹. Такому зближенню значною мірою сприяли також обставини професійного життя А. Мазона, який протягом 1905-1909 рр. викладав французьку мову в Харківському університеті, тож у своїх вояжах між батьківщиною та Російською імперією подекуди зупинявся у Львові. Про один із таких візитів на початку березня 1906 р. згадується у щоденнику М. Грушевського: «Був вчора Мазон в дорозі з Харкова»²⁰.

Саме з небагатьох листів французького славіста, які дійшли до нашого часу, ми дізнаємося про те, що попри невдачі з пошуком перекладачів і спричинене цим розірвання видавничої угоди, М. Грушевський не відмовився від планів франкомовного видання свого популярного нарису історії України. Так, після виходу «Очерка истории украинского народа» у 1904 р. і здебільшого схвального

¹⁷ Хроніка і бібліографія. *Літературно-науковий вістник*. 1903. Т. XXII. Кн. VI. С. 224-225.

¹⁸ Ibid. С. 224.

¹⁹ Ювілей академіка М.С. Грушевського: 1866-1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання. Київ, 1927. С. 138.

²⁰ *Грушевський М.С. Щоденник (1902-1914 рр.): У двох томах. Т. 1 (1902-1907)...* С. 268.

його сприйняття російською науковою критикою²¹, автор вирішив повернутися до своїх попередніх планів, тим більше, що лєвова частка розділів була перекладена. Надіславши А. Мазону книгу у подарунок, М. Грушевський водночас просив його знайти можливих видавців. Французький колега сумлінно поставився до прохання львівського професора. Як свідчить їхнє листування та щоденник українського історика, протягом 1905-1906 рр. перекладений французькою рукопис «Очерка» переглядався кількома паризькими видавцями. Втім, і цього разу справа не дійшла до реалізації: А. Мазон вказував на незадовільну якість перекладу²²; М. Грушевський же був охочий пояснювати відмови «непевністю» для видавців авторської історичної ідеології, на якій була заснована книга²³.

Незважаючи на щойно згадані проблеми, М. Грушевський шляхом інтенсивного книгообміну з паризькими колегами та науковими інституціями поступово долав байдужість французьких інтелектуалів до української справи. Свідченням цього стала справа з підготовкою та виданням у 1912 р. присвяченого українцям числа «*Les Annales des nationalités. Bulletin de l'Union des Nationalités*». Цей часопис був органом створеного у Франції для захисту пригноблених народів Союзу національностей. Він виходив за загальною редакцією французького журналіста, дипломата та політичного діяча Жана Пелісьє. Прикметно, що вступну статтю до українського числа під промовистою назвою «Одна поневолена нація» написав знаний французький історик Шарль Сеньобос. Підготовка цього тематичного числа сприяла розширенню французьких контактів М. Грушевського, якого редактор запросив до співпраці.

Її ефектом стали дві статті львівського професора на сторінках «*Les Annales*». У першій, що відкривала блок українознавчих нарисів авторства тогочасних визначних галицьких і наддніпрянських інтелектуалів, М. Грушевський дав короткий огляд історії українського народу від найдавніших часів аж до початку ХХ ст. Відзначимо, що це був перший франкомовний нарис, в якому минуле Східної Європи інтерпретувалося крізь призму українського історичного інтересу. У другій статті «Домагання російських Українців», що була доповненим варіантом його давнішого (1906 р.) публіцистичного тексту «Наши требования», М. Грушевський пояснював французькому читачеві національно-політичну платформу підросійських українців з часів Першої думи (принцип національно-територіальної автономії з українським парламентом у Києві) та їх культурні домагання на початку 1910-х років²⁴.

Українське число «*Les Annales*» отримало чималий розголос як у Франції, так і в інших західноєвропейських країнах, про що свідчить швидке вичерпання накладу часопису. Осмислюючи тогочасну рецепцію культурної дипломатії лідерів українства, оглядач редагованого М. Грушевським «Літературно-наукового вістника» зазначав: «Взагалі можна помітити, що великий Париж зацікавився Україною, про її літературу роблять ся відчити, промови, пісня українська лунає по

²¹ Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку ХХ століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. Х. С. 348-358.

²² Тельвак В., Луняк Є. Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 211.

²³ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. *Великий Українець...* С. 232.

²⁴ Залізняк М. [Рец. на публ.]: *Les Annales des Nationalités / Bulletin de l'Union des Nationalités*. 1913. № 3-4 (Numéros consacrés à l'étude de l'Ukraine). Paris, 1913. P. 121-200. *Зануски НТШ*. 1913. Т. CXV. С. 233-236.

парижських сальонах й концертах. «Аннали», присвячені Україні, розійшлися за один місяць, й преса Європи звернула увагу на ненормальне становище нашої нації»²⁵. Відзначимо, що таке зростаюче зацікавлення французьких інтелектуалів українством було надзвичайно важливим напередодні Великої війни, яка зруйнувала європейські імперії та дала шанс українцям здобути незалежність.

Як відомо, початок Першої світової війни приніс М.Грушевському арешт і подальше заслання до російської глибинки. У цей час вчений вимушено збавляє темп наукової праці та практично згортає свої епістолярні контакти із західними колегами, усвідомлюючи факт перлюстрації його кореспонденції охранкою. Втім, жвавою популяризацією його ідей у західноєвропейських країнах, втім і серед франкомовних читачів, у той час займалися діячі створеного з початком війни Союзу визволення України (далі – СВУ). Вони чітко обрали австро- та германофільську орієнтацію, сподіваючись від Центральних держав підтримки ідеї реалізації української незалежності у післявоєнному переформатуванні європейського політичного простору. Популяризуючи цю ідею, творці СВУ розгорнули плідну інформаційно-пропагандистську діяльність, в якій працям М.Грушевського належало особливе місце як найбільш авторитетному пропагандистському матеріалу, що узасаднював історичну тривалість незалежницьких аспірацій українців. Що цікаво, сам український історик, фактично відрізаний від зовнішнього світу, не знав про використання його праць в ідеологічній боротьбі. А якби знав, то, швидше за все, не дав би дозволу на таку інструменталізацію своєї творчості, адже скептично ставився до германофільства галицьких політиків²⁶.

З огляду на вищезгадану політичну орієнтацію, більшість перевиданих СВУ праць М.Грушевського з'являлися мовами Центральних держав. Французькою вийшла лише його стаття «Проблема України та її історичний розвиток» у лозаннському часописі «La Revue politique internationale». Прикметно, що більшість тогочасних франкомовних публікацій зі згадками про М.Грушевського авторства українських емігрантів виходили саме у нейтральній Швейцарії, переважно в тій таки Лозанні. Пояснюється це тою очевидною обставиною, що пов'язані союзницькими зобов'язаннями з імперією Романових французькі політики виразно дистанціювалися від «українського питання», поділяючи на нього погляд російських шовіністів як на штучний витвір австро-німецьких спецслужб. Звідси й тогочасна рецепція українства та діяльності одного з його лідерів у Франції була якщо не відверто ворожою, то принаймні надзвичайно стриманою²⁷.

Таке сприйняття переважало і після краху російського царату, коли наддніпрянські українці утворили Центральну Раду та заочно обрали її головою

---

²⁵ С.Р. Французька преса про український нарід. Les Annales des nationalités. Bulletin de l'Union des Nationalités / Numéros consacrés à l'étude de l'Ukraine, ч. 3-4. Літературно-науковий вістник. 1913. Т. LXII. Кн. 5. С. 380.

²⁶ Див. докл.: Тельвак В. Історія на службі пропаганди: праці Михайла Грушевського в інформаційній діяльності Союзу Визволення України. Історія-ментальність-ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. Львів: ПАІС, 2011. С. 87-96.

²⁷ Див. докл.: Цвенгрош Г. Українське питання у франкомовному світі. Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. Львів: Каменярь, 1992. С. 271-299.

М. Грушевського. І в ті революційні роки автор «Історії України-Руси» не мав часу на продовження наукових проєктів, що позначилося на скромності тодішньої академічної рецепції – як української, так і західної. Натомість, у той час чимало оглядачів зверталися до осмислення суспільно-політичної практики очільника українського парламенту. І в цьому випадку оціночна оптика залежала від ставлення до імперських амбіцій російської еліти, чи то білої, чи червоної. Власне цим пояснюються скептичні відгуки французьких політиків про діяльність Центральної Ради на чолі з М. Грушевським. У тогочасних донесеннях до Парижу французькі емісари Ж. Петі, М. Жанен та А. Ніссель висвітлювали події в Києві як інспіровану ворогами Росії акцію, спрямовану на розчленування свого союзника по Антанті. Стереотипність політичного мислення відбиває пізніше спостереження А. Нісселя: «Український рух розвивався перед війною завдяки інтригам Австрії та Німеччини. Сучасний президент Ради, професор Грушевський, став відомим завдяки своєму германофільству»²⁸.

Втім, поступово згадана категоричність змінювалася більш врівноваженим підходом. Так, значно прихильніше до політики Центральної Ради поставився французький генерал і дипломат Жорж Табуї, який протягом грудня 1917 – лютого 1918 рр. перебував у Києві на різних дипломатичних посадах. Саме його вирозуміле ставлення до українських політичних домагань призвело до фактичного визнання Францією УНР у січні 1918 р. У написаних пізніше спогадах «Як я став комісаром Французької Республіки в Україні» він заперечував германофільство М. Грушевського та в цілому із розумінням оцінював його зовнішню політику²⁹.

З чималою симпатією до українського революційного руху поставився колега М. Грушевського по вищезгаданому виданню «*Les Annales des nationalités*» Ж. Пелісьє. Послідовно обстоюючи право кожної нації на самовизначення, він у звітах французькому уряду спростовував поголоски про германофільство Центральної Ради, а в своїй публіцистиці підносив цивілізаційну місію України як забрала від російського більшовизму. Відвідуючи революційний Київ, Ж. Пелісьє мав низку зустрічей з М. Грушевським і його колегами по українському парламенту. Своїми сповненими симпатії до тогочасних лідерів українства враженнями він поділився у спогадах «Українська трагедія»³⁰.

Тогочасні події довели хибність уявлень французького істеблшменту про цілковиту відданість Центральної Ради своєму німецькому союзнику, який протягом короткого часу перетворився на окупанта. Як відомо, санкціонований кайзерівськими військами державний переворот усунув М. Грушевського від політичного керма, а стрімка більшовицька окупація українських земель змусила вченого у квітні 1919 р. виїхати на еміграцію. Зосередившись спочатку на місії створення політичного лобі для української справи у західноєвропейських країнах, колишній голова Центральної Ради подорожує європейськими столицями. У

---

²⁸ Цит. за: Луняк С. Вивчення наукової спадщини Михайла Грушевського у Франції... С. 105. Niessel H., général. Le triomphe des Bolchéviks et la paix de BrestLitovsk: Souvenirs 1917-1918. Paris: Librairie Plon, 1940. 381 p.

²⁹ Tabouis G., général. Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine. Varsovie, 1932. P. 157.

³⁰ Pelissier J. La tragédie ukrainienne. Paris: Bibliotheque ukrainienne Symon Petlura; Imprimerie P.I.U.F., 1988. 157 p.

пошуках однодумців український історик двічі відвідував і Париж (у другій половині червня – в липні й у листопаді 1919 р.)³¹. Описуючи тогочасне перебування у Франції, М. Грушевський згадує про зустрічі з «кількома французькими ученими», але не наводить жодних імен. Втім, у короткому часі історик зрозумів наївність своїх політичних очікувань, адже у високих кабінетах йому дали виразно зрозуміти, що ідея української незалежності не має жодної реальної підтримки. З огляду на це, М. Грушевський переключався на більш комфортну для нього науково-організаційну працю.

Наукова діяльність вченого еміграційного п'ятиліття була безпосередньо пов'язана із заснуванням восени 1919 р. у Женеві Українського соціологічного інституту і розгортанням у ньому дослідної діяльності³². Місце заснування УСІ М. Грушевський обумовлював кількома причинами. Насамперед, він вказував на потребу створити в нейтральній країні «український культурний центр на зразок польського Раперсвіля, який би став базою для української культурної роботи і для інформування Європи з питань українського життя, історії та культури». Швейцарія була обрана також як продовження традицій «старої Драгоманівської громади» і «традиційний інтернаціональний центр, де є багато національних організацій різних малих народів». Іншим важливим мотивом було те, що в лютому 1920 р. там мав відбутися конгрес II-го Інтернаціоналу, на який «не можна йти з порожніми руками». Таким чином, заснована М. Грушевським інституція мислилася ним як важливе «українське представництво» в Європі, своєрідна форма народної дипломатії. З огляду на місце заснування, мовою науково-популярних видань УСІ було обрано французьку. Хоча сучасні дослідники добачають у такій заміні властивий для попередньої доби німецькомовній формі популяризації франкомовною тогочасні зовнішньополітичні симпатії М. Грушевського³³. Відзначимо, що таке припущення має певні підстави, адже після переведення УСІ в 1920 р. до Праги, а в 1921 р. до Відня, як міст більш дешевого прожитку, мова видань не зазнала змін.

Властиво з публікацією праць М. Грушевського французькою мовою в рамках реалізації видавничої програми УСІ відродилося обговорення його творчих ідей у середовищі європейських інтелектуалів. Першою за часом з'явилася «Коротка історія України» вченого, що готувалася до видання ще на початку століття³⁴. Серед інших, автор за давньою звичкою надіслав примірники книги і французьким колегам, розраховуючи на її популяризацію на сторінках академічних видань. Так, вкотре отримавши від українського колеги книгу в подарунок, А. Мазон у листі від 11 грудня 1920 р. написав: «Я Вам дуже глибоко вдячний за пересилку мені свого «Abrégé de l'histoire de l'Ukraine». Це саме той твір, якого нам так бракувало французькою мовою і Ви заповнили ним таку важливу лакуну. Я не забарюся згадати про його вихід у світ у першому номері нашого «Revue des Études Slaves», який вийде наприкінці січня»³⁵. Усвідомлюючи вагомість для концептуальної

³¹ Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛУС, 2021. С. 377-378, 380-381.

³² Грушевський М. В справі українського соціологічного інституту. *На переломі. Журнал політики, літератури та мистецтва під редакцією О. Олеса*. 1920. Число 3. Березень. С. 11-12.

³³ Барвінська П. Михайло Грушевський і становлення східноєвропейських студій у німецькомовному академічному середовищі. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 17. С. 255.

³⁴ Hrushevsky M. *Abrégé de l'histoire de l'Ukraine*. Paris, Genève, Prague, 1920. 256 p.

³⁵ Тельвак В., Луняк Є. Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських... С. 211.

еволюції французької україністики появи «Короткої історії України», адресат попросив у автора примірник і для бібліотеки його наукового семінару.

А. Мазон дотримав своєї обіцянки і дійсно бібліографічний огляд з'явився на сторінках нового французького часопису, який у короткому часі здобув поважний авторитет у славістичних колах. У своєму критичному відзиві вчений підніс небуденний організаційний талант українського колеги та його невтомність у справі популяризації рідної історії та культури. «Український рух дав поштовх до створення Українського Соціологічного Інституту в Празі, – підсумовував рецензент. – Цей інститут опублікував для широкого кола читачів значну кількість робіт, пов'язаних з Україною. Західні читачі завдячують йому появою «Короткої історії України» французькою мовою відомого професора історії Львівського університету та нещодавнього президента Центральної Ради Михайла Грушевського»³⁶. Принагідно відзначимо, що відтоді редакція «*Revue des Études Slaves*» доволі пильно стежила за розгорнутою М. Грушевським науково-дослідною роботою, інформуючи свого читача про її здобутки. Подекуди такі бібліографічні огляди робив сам А. Мазон.

Не менш прихильною виявилася й рецепція укладеної М. Грушевським разом із донькою Катериною «Антології української літератури до середини XIX ст.»³⁷. Про розлогість тодішніх зв'язків українського вченого у французькому академічному середовищі говорить те, що передмову до книги написав авторитетний мовознавець і соціолог, професор Collège de France Антуан Мейє. В ній він підкреслив важливість видавничої ініціативи М. Грушевського, зазначивши, що оскільки «література українською мовою мало znana в інших країнах», «Антологія» уможливить зрозуміти «привабливу оригінальність, інтелектуальну шляхетність давніх творів, так і свіжість, силу зображення літератури нових часів». Сучасний дослідник рецепції «Антології» у західній гуманітаристиці Ярема Кравець, наводячи піднесені оцінки французьких мовознавців, відзначив, що ця книга М. Грушевського стала «найвидатнішою працею ученого в галузі українсько-французьких літературних взаємин [...], чи не єдиним виданням, за яким франкомовні вчені пізнавали літературну спадщину України, доносили її до широких читацьких кіл»³⁸.

Цілеспрямована науково-популяризаційна діяльність М. Грушевського, а також налагоджений ним інтенсивний книгообмін із французькими інституціями дали очікуваний ученим ефект помітного зростання зацікавленості українським інтелектуальним рухом. Про це свідчать не лише наведені щойно оцінки праць голови УСІ, але й тогочасний епістолярій історика. Так, неодноразово згадуваний А. Мазон, вміло виконуючи доручення колеги з популяризації видань УСІ, в одному з листів звітував М. Грушевському: «Ваші публікації, я вже знаю це достеменно, зацікавили між іншим кількох спеціалістів з політичних питань Східної Європи, серед яких Мсьє Луї Ейзенманн [...]; Мсьє Домінуа, кореспондент «*Le Temps*» в

³⁶ Mazon A. Chronique. Publications. Russe et Petit-russe. *Revue des Études Slaves*. 1921. Tome 1, fascicule 1-2. P. 159-160.

³⁷ Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIXe siècle / avec un avant-propos de M.A. Meillet. Paris, Genève, Prague: Institut sociologique Ukrainien, 1921. XXIV, 144 p.

³⁸ Кравець Я. Михайло Грушевський та його «Anthologie de la littérature ukrainienne» (1921) у бельгійських та французьких виданнях XX-XXI ст. *Вісник Львівського університету*. 2021. Серія історична, 2016-2021. Спецвипуск. С. 163.

Празі [...]; Мадемуазель Луїза Вайс з редакції «Europe Nouvelle» [...]; Мсьє Каміль Блок, директор Музею війни [...]; Мсьє Парізе, професор Страсбурзького університету, директор Інституту сучасної історії цього університету. Тим, хто до мене звертатиметься, я охоче повідомлятиму про примірники публікацій Українського соціологічного інституту[...]»³⁹. Як бачимо, серед згаданих французьким славістом інтелектуалів були як визначні гуманітарії, так і авторитетні журналісти, видавці та політики, що помітно розширювало сформоване у попередні періоди коло зацікавлених культурними проектами М. Грушевського діячів.

Не менш насиченими були взаємини українського вченого з французькими колегами після його повернення до Києва у березні 1924 р. Як відомо, тоді М. Грушевський очолив історичні установи ВУАН і розгорнув в них інтенсивну науково-дослідну роботу, оперативно інформуючи про неї західних, втім і французьких колег. Отримуючи у подарунок різнопланові видання київського академіка, останні з чималим захопленням відгукувалися про його енергійність. Наприклад, на сторінках згадуваного «Revue des Études Slaves» відзначалося, що вже далеко немолодий, але надалі «невтомний» учений у короткому часі відродив і налагодив регулярне видання часопису «Україна» та багатьох серійних праць керованої ним Історичної секції ВУАН, на шпальтах яких знайшлося місце не тільки для суто історичних, а й також етнографічних і літературознавчих студій⁴⁰.

Поряд із регулярним надсиланням видань Історичної секції ВУАН до Парижу, М. Грушевський також намагався інституційно прив'язати французьких колег до українських наукових установ. Так, саме він ініціював обрання іноземними членами ВУАН провідних французьких славістів А. Мейє та А. Мазона, незважаючи на той очевидний факт, що останні були мовознавцями, отже промоцією їхніх кандидатур мали б опікуватися філологи. З подачі М. Грушевського А. Мазон також став закордонним членом НТШ у час, коли його очолював приятель київського академіка по Львівському університету Кирило Студинський. Зрештою, деякою мірою про тогочасну орієнтацію М. Грушевського на франкомовну аудиторію говорить і те, що титули та зміст редагованих ним періодичних видань неодмінно дублювалися французькою.

Справжній вибух уваги до різнопланової діяльності М. Грушевського, втім і в середовищі його французьких колег, спричинило широке відзначення шістдесятої річниці з дня народження та сорокаліття наукової і науково-організаційної діяльності вченого, яке відбулося в Києві на початку жовтня 1926 р. Попри надіслані численні запрошення персонального й інституційного характеру, жоден з французьких учених через фінансові та логістичні обставини не зміг приїхати до української столиці, щоб особисто привітати ювіляра. Натомість, представники академічних та університетських осередків Парижа, Лілля, Марселя й ін. надіслали на адресу ювілейного комітету більш чи менш розлогі вітальні адреси. В них А. Лірондель, А. Мейє, П. Буайє, С.Ф. Буалє та А. Мазон висловили своє солідарне захоплення фундаментальністю внеску ювіляра у соціогуманітаристику його доби, підкресливши, що «наукова діяльність Михайла Грушевського вже пройшла

³⁹ Тельвак В., Луняк Є. Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських... С. 212.

⁴⁰ Див. напр.: Mazon A. Chronique: publications. Russe, Petit-russe et Blanc-russe. *Revue des Études Slaves*. 1925. Tome 5, fascicule 1-2. P. 130-131. Див. також: А.М. L'Académie Ukrainienne des Sciences. *Le Monde Slave*. 1925. Numéro 4. P. 323-324.

випробування критикою та може протистояти судженням нащадків: ця діяльність залишиться наріжним каменем українського патріотизму початку ХХ ст.»⁴¹.

Поряд зі згаданими вище привітаннями, на ювілей М. Грушевського стислими повідомленнями інформаційного характеру відгукнулися і провідні французькі славістичні часописи. Наприклад, на шпальтах «*Revue des Études Slaves*» підносилися солідність і різноплановість внеску київського академіка до славістики, насамперед, до україністики⁴². З огляду на це висловлювалися слова щирого захоплення його невтомністю й ініціативністю. Щира симпатія до постаті патріарха української історіографії проглядалася також у зацікавленості французьких колег київськими урочистостями. Так, на сторінках академічної періодики знаходимо доволі докладні огляди ювілейних заходів і видань. Антуан Мартель, для прикладу, реферуючи для читачів «*Revue des Études Slaves*» ювілейну збірку на пошану М. Грушевського, відзначив, що вона «показує захоплення та вдячність наукового співтовариства перед істориком, який настільки добре прислужився науці і є прикладом для всіх учених-славістів»⁴³.

Поряд із книгообміном та епістолярним діалогом, поглибленню взаємин М. Грушевського з французькими колегами сприяли також нечасті особисті контакти. Сам учений, як відомо, не міг виїхати закордон: більшовицька влада кількаразово під надуманими приводами відмовляла йому в проханнях скористатися запрошеннями західних колег чи інституцій. Тож академіку залишалося лише приймати нечастих закордонних гостей у Києві. Так, невдовзі після ювілейних святкувань, у першій половині березня 1927 р. до Києва на запрошення ВУАН приїздили А. Мазон та А. Мартель. Про перебіг цього візиту ми знаємо небагато. Сам М. Грушевський, коли вже гості поїхали, писав у листі до Кирила Студинського: «Ми приймали Мазона у себе приватно, як давнього знайомого, Академія – офіційно»⁴⁴. Вповні очікувано, що візит авторитетних французьких інтелектуалів потрапив у поле зору радянських спецслужб. Їхній сексот звернув увагу своїх кураторів, що М. Грушевський проігнорував урочистий захід, влаштований академічним керівництвом на честь французьких гостей. Зрештою, як було відзначено у записці, «нічим цікавим цей вечір не відзначався, це була звичайна офіційна церемонія з привітаннями та виступами»⁴⁵. Принагідно відзначимо, що приїзд французьких славістів дещо пізніше активно використовувався співробітниками радянської охоранки при фальшуванні голосної справи так званого «Українського національного центру»⁴⁶.

Після Києва А. Мазон вирушив на батьківщину через Львів. Він просив колегу посприяти у налагодженні контактів із функціонерами НТШ для отримання

⁴¹ Ювілей академіка М.С. Грушевського: 1866-1926... С. 137-139.

⁴² Le Secrétaire la Rédaction. Chronique: informations. *Revue des Études Slaves*. 1926. Tome 6, fascicule 1-2. P. 164.

⁴³ Martel A. Chronique. Petit-russe. *Revue des Études Slaves*. 1927. Tome 7, fascicule 1-2. P. 132; Див. також: Martel A. Cronique. Publications. Petit-russe. *Revue des Études Slaves*. 1928. Tome 8, fascicule 3-4. P. 276.

⁴⁴ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 pp.) / Упоряд. Г. Сварник. Львів; Нью-Йорк, 1998. С. 208.

⁴⁵ Галузевий держархів СБУ. Ф. 65. Спр. С-13835 (справа-формуляр на Миколу Левченка). Арк. 90. Висловлюємо подяку Оксані Юрковій за привернення уваги до цього сюжету.

⁴⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934). Київ: Критика, 1999. С. 104, 242.

повного комплексу видань товариства, що мали скласти основу української колекції у паризькому Інституті славістичних студій. Користаючи з такої okazji, М. Грушевський передав через А. Мазона листа тодішньому голові НТШ К. Студинському, де попросив піти назустріч побажанням французького колеги: «Проф. Мазон клопочеться коло скомплектування важніших українських наукових видань в Institut des Études Slaves, і ми йому в тім якомога помагаємо. Він дуже бажає одержати від Вас комплект «Записок», і я думаю – та мабуть і Ви так само, що в інтересі нашим лежить се, щоб у сім Інституті – як у віденським семінарі славістики свого часу, був комплект видань тов. Шевченка, отже варто постаратися!»⁴⁷. За такої рекомендації А. Мазон був надзвичайно гостинно прийнятий львівськими українцями.

По поверненні до Парижа він написав до Києва розчуленого листа, в якому не шкодував подячних слів: «Я дуже вражений тим прийомом, який я отримав у Вас в Києві, і я неймовірно Вам за нього вдячний. [...] Я дуже задоволений також своїм перебуванням у Львові, де, завдяки Вам, я отримав якнайкращий прийом від Товариства Шевченка. Мсьє Студинський мав добру волю здобути для нашого Інституту слов'янських студій повну колекцію публікацій цього товариства, таку необхідну колекцію для всієї славістичної бібліотеки, що користується такою повагою, тож ось, таким чином, мало по малу, однак достатньо швидко, зорганізується наш український фонд. [...] Ви нам так сильно допомогли досягти такого результату: ми Вам за це дуже вдячні» (підкреслення А. Мазона – *Авт.*)⁴⁸. Своїми враженнями про київську подорож французький учений також поділився в інтерв'ю паризьким «Українським вістям». Піднесено змалювавши культурне життя наддніпрянських українців, він відзначив, що «особливо звертає на себе увагу історична секція, на чолі якої стоїть акад. Грушевський»⁴⁹.

Також у щойно згаданому подячному листі А. Мазон підняв питання візиту до Франції Михайла та Катерини Грушевських, про що, мабуть, йшлося під час їхньої зустрічі у Києві: «Ми були б дуже раді приймати Ваш кількадечний візит у Парижі. Не змушуйте нас занадто довго чекати. Що ж стосовно Вашої доньки, це справа вирішена у Ваших задумах, і ми не забаримося посприяти реалізації цього спроектованого вояжу: ми зробимо все від нас можливе, щоб зробити цю подорож легкою та корисною для її пошуків»⁵⁰. Цій проблемі було присвячено лист М. Грушевського до паризького приятеля, чернетка якого відклалася у родинному фонді. З нього ми дізнаємося про рішення Грушевських відправити до Франції Катерину та Марію Сильвестрівну, для яких академік попросив колегу зробити необхідні дозвільні документи. Сам М. Грушевський відмовився від подорожі надмірною заклопотаністю, але додав: «Можливо цей вояж моєї дружини й моєї доньки надасть хоробрості здійснити й мені пізніше таку ж подорож і зробити візит до Вас, про який Ви мені казали у своєму листі»⁵¹.

А. Мазон дотримав своєї обіцянки оперативно вирішити справи з підготовкою дозвільних документів, тож К. Грушевська у супроводі мами наприкінці грудня

⁴⁷ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 pp.)... С. 208.

⁴⁸ Тельвак В., Луняк Е. Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських... С. 213-214.

⁴⁹ Франко-Український культурний зв'язок (Розмова з проф. Андре Мазоном). *Українські вісти*. 1927. № 27. С. 1.

⁵⁰ Тельвак В., Луняк Е. Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських... С. 214.

⁵¹ Ibid. С. 216.

1927 р. виїхала у піврічне закордонне відрядження. Головною метою подорожі був саме Париж, але внаслідок хвороби Катерина до столиці Франції потрапила лише в квітні 1928 р. Там дослідниця працювала у бібліотеках, відвідувала наукові та мистецькі заходи, нав'язувала необхідні знайомства тощо⁵². Крім можливих зустрічей із А.Мазоном і його колегами, Катерина за завданням батька опрацьовувала новинки тогочасної французької україністичної та соціологічної літератури, реферуючи їх на сторінках київських академічних видань. Принагідно відзначимо, що саме подорож до Парижа та налагодження контактів з французькими інтелектуалами стали одним із сюжетів сфабрикованої проти К. Грушевської після смерті патріарха родини кримінальної справи.

Протягом другої половини 1920-х рр. завдяки добре налагодженим приватним та інституційним зв'язкам ім'я М. Грушевського нерідко з'являлося на сторінках французької славістичної періодики. Найбільш уважно до його праці поставилися співробітники паризького Інституту слов'янознавства. Саме вони на сторінках часописів «*Revue des Études Slaves*» і «*Le Monde Slave*» інформували про діяльність очолюваних М. Грушевським академічних установ⁵³. Так, А.Мазон при огляді видань Історичної секції ВУАН відзначав: «Діяльність Української Академії Наук заслуговує захоплення й визнання всіх дослідників. Видання Історичної Секції багаті на оригінальні студії й матеріали». Реферуючи численні наукові видання київського приятеля, французький дослідник із захопленням відзначив, приміром, «гарну книгу про історію Києва, чудово видану за редакцією М. Грушевського – невтомного історика України»⁵⁴. Також французькі оглядачі схвально відгукнулися про появу іншої праці, що вийшла під редакцією М. Грушевського – «доброї книги» про Чернігівщину⁵⁵.

Подібно до А.Мазона, про високий рівень видань Історичної секції ВУАН писав також інший приятель київського академіка А. Мартель. В одному зі своїх оглядів він підніс «надзвичайну активність» М. Грушевського як невтомного організатора української гуманітаристики⁵⁶. Особливе захоплення у середовищі французьких славістів викликали тематичні числа редакційної М. Грушевським «України», присвячені осмисленню національного служіння видатних представників українства ХІХ – початку ХХ ст. – Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Олександра Лазаревського, Івана Франка й ін.⁵⁷ З чималою симпатією французькі вчені поставилися і до багатьох серійних видань керованих М. Грушевським історичних установ⁵⁸.

---

⁵² *Матяш І.* Зірка першої величини: життєпис К.М. Грушевської. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2002. С. 142-146.

⁵³ Див. огляди: «*Ля Монд Сляв*» і Україна. *Українські вісти*. 1927. № 18. С. 1; Україніка. *Українські вісти*. 1928. № 62. С. 3; *Ю. С.* «*Le Monde Slave*» про Україну. *Новий час*. 1935. Ч. 46. С. 4.

⁵⁴ *Mazon A.* Chronique. Russe, Petit-russe et Blanc-russe. *Revue des Études Slaves*. 1926. Tome 6, fascicule 1-2. P. 126-127.

⁵⁵ *Martel A.* Cronique. Publications. Petit-russe. *Revue des Études Slaves*. 1928. Tome 8, fascicule 1-2. P. 126.

⁵⁶ *Martel A.* Chronique. Publications. Petit-russe. *Revue des Études Slaves*. 1927. Tome 7, fascicule 1-2. P. 132.

⁵⁷ *Mazon A.* Chronique: publications. Russe, Petit-russe et Blanc-russe. *Revue des Études Slaves*. 1926. Tome 6, fascicule 3-4. P. 287; *Martel A.* Cronique. Publications. Petit-russe. *Revue des Études Slaves*. 1928. Tome 8, fascicule 1-2. P. 127.

⁵⁸ *Martel A.* Cronique. Publications. Ukrainien. *Revue des Études Slaves*. 1929. Tome 9, fascicule 1-2. P. 163; *Unbegaun B.* Chronique. Publications. Ukrainien. *Revue des Études Slaves*. 1932. Tome 12, fascicule 1-2. P. 116-117.

Відзначимо, що незважаючи на щойно згадану уважність і прихильність до різнопланової наукової діяльності М. Грушевського, його французькі колеги надзвичайно повільно відмовлялися від імперських за характером термінологічних традицій французького слов'янознавства. Так, незважаючи на досвід політичної суб'єктності України у 1917-1921 рр., як також і голосні здобутки національно-культурного відродження, у фаховій літературі надалі тривалий час домінувало означення українських студій як «малоросійських». Промовистою ілюстрацією тут є неодноразово згадувана провідна славистична трибуна «Revue des Études Slaves», ведена ближчими приятелями М. Грушевського А. Мазоном і А. Мартелем, які були чудово поінформовані про багаторічну боротьбу київського академіка за академічну суб'єктність українознавства. Про інерційність мислення французьких інтелектуалів промовисто говорить те, що лише в 1929 р. «малоросійський» відділ наукової хроніки у часописі був перейменований на «україністичний». Ми не маємо інформації про можливий вплив самого М. Грушевського на таку термінологічно-понятійну еволюцію його французьких колег, адже листи вченого до них наразі не віднайдені. Хоча до нашого часу дійшло чимало свідчень про його наполегливу популяризацію поняття «україністика» у середовищі, припустимо, німецьких славистів⁵⁹.

З неприхованим занепокоєнням на шпальтах французької славистичної періодики було віднотовано факти брутального руйнування більшовицькою владою розбудованої київським академіком організаційної структури українознавчих досліджень на початку 1930-х рр.⁶⁰ Найбільш тривожно французькі оглядачі відреагували на репресії стосовно головного на Наддніпрянщині українознавчого часопису. «Реорганізована» «Україна», відзначали вони, виявилася наскрізь «просякнутою марксистським духом», а українознавчі сюжети в ній відсунуті на маргінес⁶¹. Про уважність оглядачів французьких академічних видань до тогочасної діяльності М. Грушевського говорить і те, що не тільки його монографії, як, наприклад, дев'ятий том «Історії України-Руси», але й статейні наукові публікації нерідко ставали об'єктами доброзичливого реферування⁶².

Як відомо, весна 1931 р. принесла М. Грушевському арешт і «почесне заслання» до Москви, де він провів останні роки свого життя під постійним наглядом агентів НКВС. Попри пережиті потрясіння, опальний академік намагався постійно працювати науково за жертвовної підтримки доньки та дружини. У той час історик зі зрозумілих причин згортає епістолярні та колежанські контакти. Попри це, знайомі М. Грушевського, які перебували у справах в радянській столиці, не оминали вбогої оселі академіка. Біограф Катерини Михайлівни Ірина Матяш у переліку відвідувачів опального академіка називає й ім'я А. Мазона. В її книзі йдеться, що «приїздив з Парижа [до Москви] за книгами професор Андре Мазон,

⁵⁹ *Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V.* Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przeгляд наук historycznych*. 2021. R. XX. Nr 2. S. 103-125.

⁶⁰ *Vostokov P.* L'U.R.S.S. en 1933. *Le Monde Slave*. 1934. № 1. P. 96-115.

⁶¹ *Unbegaun B.* Chronique. Publications. Ukrainien. *Revue des Études Slaves*. 1933. Tome 13, fascicule 1-2. P. 141.

⁶² *Martel A.* Cronique. Publications. Ukrainien. *Revue des Études Slaves*. 1930. Tome 10, fascicule 3-4. P. 267-274; *Unbegaun B.* Chronique. Publications. Ukrainien. *Revue des Études Slaves*. 1934. Tome 14, fascicule 3-4. P. 262-263.

(який, вірогідно, відмовився від поїздки до української столиці після інформації про «українські справи»)⁶³. Така зустріч дійсно могла відбутися в 1932 р., коли французький учений у статусі закордонного члена АН СРСР (був обраний у 1928 р.) відвідував радянську столицю на запрошення Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном⁶⁴. Втім, наразі нам не вдалося прямими свідченнями узасаднити це припущення.

Своєрідним фінальним акордом французької грушевськіани стали некрологи на передчасну смерть М. Грушевського. На цю трагічну для українців подію відгукнулися провідні славістичні часописи та щоденна преса Франції. Втім, авторами більшості меморіальних дописів були українські емігранти, що у міжвоєнний час представницькою колонією осіли в Парижі. Єдиним голосом співчуття, який прозвучав від грона французьких славістів на українську адресу з приводу невідшкодованої втрати, став некролог А. Мазона. На сторінках «Revue des Études Slaves» він із жалем констатував: «Україна втратила свого історика: Михайло Грушевський помер [...], залишивши найбільш багату спадщину, якої українська традиція ще не мала. Цей вчений був визначним інтелектуалом своєї країни на початку ХХ століття»⁶⁵.

Переповівши у біографічному річищі головні події життєвого та творчого шляху колеги, А. Мазон підніс фундаментальність всебічної праці М. Грушевського на благо рідного народу. Саме жертвне служіння українству, переконаний французький славіст, змусило кабінетного вченого взятися за кермо відродженої української держави, а згодом покликала організувати українознавчі студії у радянському Києві. Велична наукова й організаційна праця М. Грушевського є загальноновизною, відзначає автор. Навіть якщо взяти до уваги тільки дві багатотомні історичні студії вченого та здобутки діяльності очолюваних ним наукових інституцій, вказує він, можна впевнено говорити про епохальність його внеску до скарбниці української культури. «Інститут славістичних студій у Франції, – підсумовує А. Мазон, – за працею якого пильно стежив і всіляко підтримував Михайло Грушевський, вважає за честь віддати шану й низький уклін пам'яті цього видатного дослідника [...]»⁶⁶. Відтоді, наскільки про це дозволяють говорити відомі нам джерела, до вибуху Другої світової війни французькі інтелектуали більше не зверталися до аналізу спадщини свого українського колеги.

Висновки. Опрацьований матеріал підводить до висновку про мозаїчність грушевськознавчої рецепції у французькій інтелектуальній культурі його доби. Така специфіка є особливо помітною у порівнянні із системними польськими, німецькими чи чеськими зверненнями до творчої спадщини М. Грушевського. Її причиною вочевидь був зародковий стан тогочасного французького українознавства, що долаючи усталені протягом тривалого періоду імперські славістичні стереотипи, лише намагалось формувати уявлення про дисциплінарну

---

⁶³ Матяш І. Зірка першої величини: життєпис К.М. Грушевської... С. 190.

⁶⁴ Див. про це: Ржеуцький В.С. Андре Мазон, ВОКС и советско-французское научное сотрудничество (до второй мировой войны). *Французы в научной и интеллектуальной жизни России*. Ред. А. Чубарьян, Ф.-Д. Лиштенан. Москва, Olma-Press, 2010. С. 293-300.

⁶⁵ Mazon A. Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj. *Revue des Études Slaves*. 1935. Tome 15, fascicule 1-2. P. 185.

⁶⁶ Ibid. P. 187.

самостійність українського мовознавства, літературознавства і, найпізніше, історичної науки. Промовистим свідченням цього є те, що у досліджуваний період серед оглядачів текстів М. Грушевського не було жодного історика *sensu stricto*. А згадувані вище французькі філологи та мовознавці фокусувалися не стільки на фахових аспектах історіографічного дискурсу вченого, скільки на національно-культурній значущості його різнопланової праці. Завдячуючи творам і періодичним виданням М. Грушевського у відкритті незнаної раніше східнослов'янської нації, його французькі колеги конструювали образ вченого як будителя для власних співвітчизників і невтомного популяризатора української культурної спадщини серед західноєвропейської інтелігенції. Загалом же, проаналізована французька грушевськіана стала важливою складовою українсько-французького інтелектуального діалогу кінця XIX – першої третини XX ст.

REFERENCES

- A. M. (1925). L'Académie Ukrainienne des Sciences. *Le Monde Slave*, 4, 323-324 [in French].
- Barvinska, P. (2014). Mykhailo Hrushevskiy i stanovlennia skhidnoievropeiskykh studii u nimetskomovnomu akademichnomu seredovyschi [Mykhailo Hrushevsky and the process of institutionalization of the East-European Studies in the German-speaking academic milieu]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 17, 253-256 [in Ukrainian].
- Borshchak, I. (1947). M. Hrushevskiy u Paryzhi 1903 r. [M. Hrushevskyi in Paris in 1903]. *Soborna Ukraina*, 2, 36-37 [in Ukrainian].
- Hruchevsky, M. (1920). *Abrégé de L'histoire de L'Ukraine*. Paris, Genève, Prague [in French].
- Hrushevskiy, M. (1920). V spravi ukrainskoho sotsiologichnoho instytutu [In the case of the Ukrainian Sociological Institute]. *Na perelomi. Zhurnal polityky, literatury ta mystetstva pid redaktsiieiu O. Olesia*, 3, berezen, 11-12 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.S. (1992). Avtobiohrafiia. 1926 r. [Autobiography. 1926]. In Demydenko, A.P. (Comp. & Ed.). *Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia i diialnosti Hrushevskoho*. Kyiv: Veselka, 220-239 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.S. (2021). *Shchodennyk (1902-1914 rr.)* [Diary (1902-1914)]. Vol. 1 (1902-1907) Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereleznastva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kravets, Ya. (2021). Mykhailo Hrushevskiy ta yoho «Anthologie de la littérature ukrainienne» (1921) u belhiiskykh ta frantsuzkykh vydanniakh XX-XXI st. [Mykhailo Hrushevsky and his francophonous «Anthologie de la littérature Ukrainienne» (1921) in Belgian and French publications of the 20th and 21st centuries]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, seriia istorychna*, 2016-2021. Special Issue, 162-169 [in Ukrainian].
- Le Secrétaire la Rédaction (1926). Chronique: informations. *Revue des Études Slaves*, 6 (1-2), 164 [in French].
- Luniak, Ye. (2013). Vyvchennia naukovoї spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho u Frantsii [Research the scientific heritage of Mykhailo Hrushevsky in France]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 23, 103-121 [in Ukrainian].
- Maiboroda, R., Naulko, V., Burlaka, H. & Hyrych, I. (Comp.) (2001). Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho [Correspondence of Mykhailo Hrushevskyi]. T. II. Kyiv, Niu-York, Paryzh, Lviv, Toronto [in Ukrainian].
- Martel, A. (1927). Chronique: publications. Petit-russe. *Revue des Études Slaves*, 7 (1-2), 130-133 [in French].
- Martel, A. (1928). Cronique. Publications. Petit-russe. *Revue des Études Slaves*, 8 (1-2), 117-127, 272-278 [in French].
- Martel, A. (1928). Cronique. Publications. Petit-russe. *Revue des Études Slaves*, 8 (3-4), 272-278 [in French].
- Martel, A. (1929). Cronique. Publications. Ukrainien. *Revue des Études Slaves*, 9 (1-2), 159-164 [in French].
- Martel, A. (1930). Cronique. Publications. Ukrainien. *Revue des Études Slaves*, 10 (3-4), 267-274 [in French].
- Matiash, I. (2002). *Zirka pershoi velychyny : zhyttiepys K.M. Hrushevskoi* [A star of the first magnitude: Eminak, 2022, 4 (40)

- the biography of K.M. Hrushevska]. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho [in Ukrainian].
- Mazon, A.** (1921). Chronique. Publications. Russe et Petit-russe. *Revue des Études Slaves*, 1 (1-2), 156-160 [in French].
- Mazon, A.** (1925). Chronique: publications. Russe, Petit-russe et Blanc-russe. *Revue des Études Slaves*, 5 (1-2), 123-132 [in French].
- Mazon, A.** (1926). Chronique. Russe, Petit-russe et Blanc-russe. *Revue des Études Slaves*, 6 (1-2), 119-128 [in French].
- Mazon, A.** (1926). Chronique: publications. Russe, Petit-russe et Blanc-russe. *Revue des Études Slaves*, 6 (3-4), 272-288 [in French].
- Mazon, A.** (1927). Franko-Ukrainskyi kulturnyi zviazok (Rozмова z prof. Andre Mazonom) [Franco-Ukrainian cultural connection (Conversation with Prof. Andre Mazon)]. *Ukrainski visty*, 27, 1 [in Ukrainian].
- Mazon, A.** (1935). Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj. *Revue des Études Slaves*, 15 (1-2), 185-187 [in French].
- Niessel, H.** (1940). *Le triomphe des Bolchéviki et la paix de BrestLitovsk: Souvenirs 1917-1918*. Paris: Librairie Plon [in French].
- Pelissier, J.** (1988). *La tragédie ukrainienne*. Paris: Bibliotheque ukrainienne Symon Petlura; Imprimerie P.I.U.F. [in French].
- Prystaiko, V. & Shapoval, Yu.** (1999). *Mykhailo Hrushevskyyi: Sprava «UNT» i ostanni roky (1931-1934)* [Mykhailo Hrushevskyyi: The «UNC» case and the last years (1931-1934)]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Pyrlih, R. & Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskyyi: zhyttiepys na tli doby* [Mykhailo Hrushevskyyi: biography against the background of the times]. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLIUS [in Ukrainian].
- Rzheutskyyi, V.S.** (2010.) Andre Mazon, VOKS i sovetsko-frantsuzskoe nauchnoe sotrudnichestvo (do vtoroy mirovoy voyny) [Andre Mazon, VOKS and Soviet-French scientific cooperation (before the Second World War)]. In **Chubarian, A. & Lyshtenan, F.-D.** (Eds.). *Frantsuzy v nauchnoi i intelektualnoi zhyzni Rossii*. Moskva: Olma-Press, 293-300 [in Russian].
- S. R.** (1913). Frantsuzka presa pro ukrainskyi narid. Les Annales des nationalités. Bulletin de l'Union des Nationalités / Numéros consacrés à l'étude de l'Ukraine, ch. 3-4 [The French press about the Ukrainian people. Les Annales des nationalités. Bulletin de l'Union des Nationalités / Numéros consecrated à l'étude de l'Ukraine, part 3-4]. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, LXII, 5, 380-383 [in Ukrainian].
- Svarnyk, H. (Comp.)**. (1998). *Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Kyryla Studynskoho (1894-1932 rr.)* [Letters of Mykhailo Hrushevskyyi to Kyrylo Studynskyyi (1894-1932)]. Lviv; Niu-York [in Ukrainian].
- Tabouis, G.** (1932). *Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine*. Varsovie [in French].
- Telvak, V. & Ilytskyi, V.** (2018). Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului*, XXIV, 1, 53-64 [in English].
- Telvak, V. & Luniak, Ye.** (2022). Lysty Andre Mazona do Mykhaila ta Kateryny Hrushevskyykh [Andre Mazon's letters to Mykhailo and Kateryna Hrushevskyyi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 204-216 [in Ukrainian].
- Telvak, V., Pedych, V. & Telvak, V.** (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239-261. DOI: 10.4467/2543702XSHS.21.009.14040 [in English].
- Telvak, V. & Salata, O.** (2021). Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*, 20, 32-39. DOI: 10.24919/2519-058X.20.240046 [in English].
- Telvak, V. & Telvak, V.** (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*, 7, 46-53. DOI: 10.24919/2519-058x.7.130671 [in English].
- Telvak, V. & Telvak, V.** (2019). Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*, XXV, 2, 265-286. DOI: 10.4316/CC.2019.02.002 [in English].
- Telvak, V. & Telvak, V.** (2022). The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia). *Studia Historiae Scientiarum*, 21, 423-432. DOI: 10.4467/2543702XSHS.22.013.15979 [in English].
- Telvak, V., Yanyshyn, B. & Telvak, V.** (2021). Between history and politics: the image of Mykhailo

- Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*, XX, 2, 103-125. DOI: 10.18778/1644-857X.20.02.05 [in English].
- Telvak, V. & Yanyshyn, B.** (2021). «Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes» of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25, 1, 71-90. DOI: 10.17846/SHN.2021.25.1.71-90 [in English].
- Telvak, V.** (2006). Naukovo-populiarni pratsi Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafichnykh dyskusiiakh pochatku XX stolittia [Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskyi in historiographical discussions of the beginning of the 20th century]. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk*, X, 348-358 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykhiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the XIX – 30s of the XX century)]. Kyiv-Drohobych: «Vymir» [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010). «Eresyarkh ukraïnskoho dvyzhenia» (retseptsiia tvorchoi spadshchyny M. Hrushevskoho v rosiiskomu pravomonarkhichnomu seredovyschi pershoi tretyny XX st.) [«Heresiarch of Ukrainian movement» (a reception of M. Hrushevsky's heritage in Russian right-monarchist environment of the first third of the XX century)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 20, 131-154 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2011). Istoriia na sluzhbi propahandy: pratsi Mykhaila Hrushevskoho v informatsiinii diialnosti Soïuzu Vyzvolennia Ukrainy [History in the service of propaganda: the works of Mykhailo Hrushevskyi in the information activities of the Union for the Liberation of Ukraine]. In **Zashkilniak, L., Pisulinska, Y. & Serzhenha, P. (Eds.)**. *Istoriia-mentalnist-identychnist. Vypusk IV: Istorychna pamiat ukrainsiv i poliakiv u period formuvannia natsionalnoi svidomosti v XIX – pershii polovyni XX stolittia*. Lviv: PAIS, pp. 87-96 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky studies: achievements, defeats, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 4-16. DOI: 10.15407/uhj2021.05.004 [in Ukrainian].
- Tsvenhrosh, H.** (1992). Ukrainske pytannia u frankomovnomu sviti. Ukrainska emihratsiia [The Ukrainian question in the French-speaking world]. Proceedings of the Conference: *Istoriia i suchasnist (do 100-richchia emihratsii ukrainsiv do Kanady)*. Lviv: Kameniar, 271-299 [in Ukrainian].
- Unbegaun, B.** (1932). Chronique. Publications. Ukrainien. *Revue des Études Slaves*, 12 (1-2), 112-120 [in French].
- Unbegaun, B.** (1933). Chronique. Publications. Ukrainien. *Revue des Études Slaves*, 13 (1-2), 140-144 [in French].
- Unbegaun, B.** (1934). Chronique. Publications. Ukrainien. *Revue des Études Slaves*, 14 (3-4), 260-263 [in French].
- Vostokov, P.** (1934). L'U.R.S.S. en 1933. *Le Monde Slave*, 1, 96-115 [in French].
- Yu. S.** (1935). «Le Monde Slave» pro Ukrainu [«Le Monde Slave» about Ukraine]. *Novyi chas*, 46, 4 [in Ukrainian].
- Zalizniak, M.** (1913). [Rets.:] Les Annales des Nationalités / Bulletin de l'Union des Nationalités. 1913. № 3-4 (Numéros consacrés à l'étude de l'Ukraine). Paris, 1913. P. 121-200. *Zapysky NTSh*, CXV, 233-236 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.10.2022

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2022